

## ՊԱՏՄԱԿԱՆ

### ՀԱՅ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԸ ԴԱՐԵՐՈՒ ՄԵՋԵՆ

Երուսաղէմի ընտրեալ Պատրիարքը Պալիս կը հասնի 1717-ին. կը տեղեկանայ իր Աթոռին ժամրածամբ կացութեամբ, եւ ցոյց տալու համար՝ քէ շարժան պարտուց ծանրութեան տակ կը եեծէ Տեառնեղբոր Աթոռը, երկաթէ գծուարակիր շղթայ մը կ'անցընէ իր վիզէն ու բամալիով կը կոպէ, եւ կ'ուխտէ չհամել զայն մինչեւ որ Աթոռը չազատի իր պարտեմբէն:

Սրբակրօն Գրիգոր Պատրիարք ծանր շղթան վրէն՝ կը դիմէ ժողովուրդի սրտին եւ կը բոցավառէ անոնց հոգին: Աթոռի պարտքերը չթեթեւցած՝ Յոյեհր եւ Լատինք կը յուզեն Ս. Յարութեան Տաճարի նորոգման հարցը, յուսարով որ Հայ Երուսաղէմը իր ներկայ անձուկ վիճակով պիտի բլլայ ձեռնթափ, Յունաց եւ Լատինաց պիտի գիջի նորոգութեան հարցը եւ այդ կերպով իրենք իրաւունք պիտի ունենան տիրանալու հայկական բաժնին:

Սխալած էին Հայոց իրաւակից Պատրիարքու թիւնները, քերազմահատած՝ Հայ ժողովուրդից եւ Հայ Երուսաղէմի հոգեկան կապին խորքն ու ծաւալը: Շղթայակիր Պատրիարք 1719-ին կը հրահանգէ սկսիլ Ս. Տաճարի նորոգութեան, ՎՍՏԱՀԵՆՈՎ ԱՍՏՈՒՌՈՅ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ:

Ուշագրաւ է պատմագրին հետեւեալ վկայութիւնը. «Եթէ մէկը ուշագրութեամբ քննարկու բլլայ Երուսաղէմի պատմութիւնը, պիտի չտարակուսի երբեք Ամենայնայն Ս. Բարսիլիս ողորմութեան վրայ, ու պիտի տեսնէ որ ամէն դժուարին ու վտանգաւոր պարագաներուն, ուր կորուստ եւ կործանում տակնայտնի կը սպառնան Ս. Աթոռին՝ Աստուածային Մլըր յանդիման ոգնութեան կը հասնի ու կը փրկէ զայն անխուսափելի վտանգէն»:

Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարք կը դիմէ Ամենայն Հայոց Հայրապետ Աստուածա-

տուր Կաթողիկոսին: Էջմիածնայ Գահակալը՝ Հայրապետական նուիրակներ կը զրկէ Հայոց Աշխարհի չորս կողմերը, Ս. Յարութեան Տաճարի նորոգման եւ Ս. Յակոբայ պարտքերուն համար: Հայ ժողովուրդը արձագանք կու տայ Հայրապետական հրուէքին, կու տայ երկու ձեռքերով եւ լիաբուն: Շղթայակիր 1720-ին կը թողու Պոլիսը եւ Բերիոյ ճամբով 1721-ի սկիզբները կը հասնի իր Աթոռը՝ Երուսաղէմ: Լուծարքի կ'ենթարկէ Վանքին պարտքերը եւ կը սկսի շինարարութեան: Կ'ընէ նորոգութիւններ, բարեգարուներ եւ կը բարձրացնէ նոր չէնքեր, որոնք մինչեւ այսօր կ'ոգեկոչեն անոր արդիւնաշատ կեանքը եւ օրինակելի զոհաբերումը:

1734-ին՝ Երուսաղէմի Յոյն Պատրիարքը Մելետիոս, քննցնելու համար Հայութիւնը, խաղաղութեան եւ սիրոյ ուխտ մը կը կնքէ Գրիգոր Շղթայակիրին հետ, իբր թէ անհետացնելու համար նախորդ դարուն տխուր յիշատակները: Բայց «ուխտ»ին մէջանը չորրորդ, Մելետիոս Պատրիարք, առանց աղմուկի կ'երթայ Պոլիս եւ իրեններուն հետ կը լծուի խլրդային աշխատանքի: Ոնգճ ողորմելի յոյն ուխտաւորներու զփրկագիններն կը լցնէ Սուլթան Մահմուտ Ա.ի մեծ ու պզտիկ շրջապատին դերկը, թանկ դիւրերով կ'ապահովէ հրաման մը, որ Յոյն Պատրիարքին իրաւունք եւ լիազօրութիւն կու տար տիրանալու Ս. Յակոբայ Վանքին եւ այլ Հայկական ուխտատեղիներուն: Անկատմանցեր էր Սուլթան Մեհմետ Գ.ի 1850-ի հրովարտակը, որ Հայոց կը վերադարձնէր բռնադատեալ Ս. Յակոբայ Վանքն ու այլ սրբատեղիները եւ այդ առթիւ անգամ մը եւս կը ճանշար Հայոց Հնադարեան սեփականութիւնը:

Կրկին կը ցնցուի Հայ Երուսաղէմը. Պոլիս կը փութացուին բոլոր հրովարտակներ-

բբ, ֆերմանները, խաթթը հիմալուններն ու հրամանները յարակից թուղթերով, եւ վշտանաբ Գրիգոր Շքալայակիր 1736 Յունար 15 թուականով կը գրէ Պոլիս՝ Յովհաննիս Կոյստ Պատրիարքին. «Իսկ Աստուծոյ ապաւինելով պայտաբեցէ՛ք Յունաց մշտապարտ ձեզիմ ղէմ, ու ես այս տեղէն կ'օգնեմ ձեզ կարողութեամբ չափով, ապա երկարը ճարէն շլիխս անցընելով խեղճ միտքանմանաւ հետ միտքին օրինելով ազգիս քաղաքը անձեռն զուսնելը կ'իյնամ ու կը վերադառնամ պարտքերը»:

Շքալայակիր Պատրիարք, հակառակ իր յառաջացեալ տարեթին, կ'անցնի Պոլիս, Կոյստ Պատրիարքին հետ կ'ընէ յազարդիւն դիմումներ, ի վերջոյ՝ վերոյիշեալ յուսանապատ հրովարտակի պաշտօնական տըւելութեան նախընդգործին՝ երկու Պատրիարքներ կէս դէպքերին կը դիմեն Շէյխ Իւլ Իսլամի սեղանաւոր Յարութիւն Ամիրա Մուրատեանի բարեխօսութեան: Մուրատեան Ամիրան ափ կ'առնէ իր տիրոջ՝ Շէյխ Իւլ Իսլամին դուռը: Այս վերջինը, ընդատալեւ՝ ընդ իր հաւատարմի գործակաւտարի թախանձնէրներուն, նոյնհետեայն կ'երթայ Սուլթանին, Սուլթանը անակնկալի կու գայ, եւ լսելէ վերջ Շէյխ Իւլ Իսլամին խորհրդաւոր տեսիլքը, կարեալ կու տայ Հայոց վաւարագիրները, որոնք դիզուած կը մնային Սուլթանի դարակներուն մէջ: Սուլթանը, երբ իրադէկ կը դառնայ անոնց պարտականութեան, կը սոսկայ եւ Հայոց հրովարտակալութեան իր մակագրէ՝ Վես եւս Հայոց ազգին տուի վերադննդ:

Շէյխ Իւլ Իսլամը, իր հետ առած մակագրեալ հրովարտակները, կը փութոյս տուն եւ կը յանձնէ զանոնք իր դործակաւտարին՝ Մուրատեան Յարութիւն Ամիրային, եւ այս վերջինը կը վազէ տուն, ուր հակումի նստեր էին մեր զոյգ Պատրիարքները: Կրկին պատահած էր հրաշքը, որով՝ հետեւ կաշառքի ղէմ արդարութեան յաղթանակի շատ անգամ համագոր է հրաշքի, մա՛նաւանդ Արեւելքի մէջ եւ սուլթանական դարպասներէ ներս:

Ս. Յակոբայ Վանքն ու Հայ վարկը անգամ մը եւս փրկուած էին, յայնք մնացած՝ նոր պարտքերու տակ, իսկ Յոյն Պատրիարքարանը՝ անանկացած: Շքալայակիր կրկին

կը դիմէ իր տիրելի ժողովուրդին, կը զրգէ նուիրակներ եւ կ'ընէ անձնաւոր դիմումներ: Օրինելով Հայ բալետորաւթիւնը թայլ չի տար ծերունագարը Շքալայակիրին շլիխը անցընել ծանր շղթամ եւ կու տայ առատօրէն: Վշտահար Շքալայակիր, հազիւ ազատած յունական դաւերու ճապարկէն, կ'իմանայ Երուսաղէմի Լատինաց ոտնձգութիւններու գոյժը: Կը դիմէ իր Փրանսացի բարեկամներու բարեխօսութեան, նոյնիսկ կը բողոքէ Ֆրանսայի թաղաւոր Լուդովիկոս Ժեյն եւ Հռոմի Կարտինալներու Ժողովին: Եւ ճարահատ կը վերադառնայ Աթոռ տեղւոյն վրայ չարունակելու համար իր հաշտարար միջոցառումները: Վերջապէս իր կեանքի աշնանավերջին՝ կը յաջողի վերահաստատել հայ-լատին բարեց յարաբերութիւնները, չնորհել Ֆրանսայի թագաւորին արքայական միջամտութեան, եւ երեք տարիներ վերջ միայն (Տ. Ս. էջ՝ 734):

Տնօրինական Սրբավայրերու տարեգրութիւնը լեցուն է իրաւակից երեք պատրիարքութեանց, միջպատրիարքական վէճերով, որոնք մերթ կ'արժարժուէին եւ մերթ կը բոցավառէին, երբ կը զաղդէր արտաքին, ալլազգիներու յարձակումն ու կաշկանդումը: Ձկարծուի թէ միայն Հայերը եղած են միջպատրիարքական վէճ ու ոտնձգութիւններու առարկայ: Իրաւունքի եւ իրաւաւորութեան վէճերը, որոնք առհասարակ տեղի կ'ունենային Ս. Յարութեան Տաճարի, Ս. Աստուածածնայ Տաճարի եւ Ս. Մնեղեան Այրին շուրջ, տասնեակ անգամներ կրկնուած են Յոյներու եւ Լատիններու միջեւ, որոնց թուումը կը մնայ դուրս մեր ներկայ շրջագիծէն: Պէտք է ընդունել թէ՛ Ս. Տեղուները երբեք չեն կրցած վայելել անդորրութեան տասնամեակ մը: Երբ զազրած է աւերն ու աւարը, գլուխ ցցած են դաւն ու մեքենայութիւնը եւ այս վերջինից ամուլ անցնելու պարագային սկսած է կազ ու կտիւ ալլաղաւան միարաններու միջեւ. պատուած են գլուխներ, կտորած են սրունքներ, իրար խառնուած են քիթն ու բերան, նոյնիսկ դէրար սպաննած են վարձկան ալլազգիներու գէնքերով: Ուշագրաւ է Ժ. Բոս Պրաւմի հետեւեալ վկայութիւնը, զոր կ'արտագրենք անոր «Է Գրաւելյոս իմ տեի Խաք» հատորէն: Զրօտաշրջիկ Պրաւմն, որ 1851-ին այցելած

է Պաղեստին, Հստեւած տօնական օրերու արարողութիւններուն եւ աշգէտ անցուցած՝ միջբրիտանիայ յարաբերութիւնները, կ'ըսէ. «Ս. Յարութեան Տաճարէն ներս՝ աստուծութիւնը աղանդներու (այլադասան բռնի կ'ուզէ) Թիլեւ կը մնայ վայրագ ու անմեռ: Յոյներ, Կաթոլիկներ, Հայեր, Ղպտիններ եւ Ասորիներ ունին իրենց բաժինները անոր մէջ, զորս կը պահեն՝ Թրքական կառավարութեան հանդուրժողութեամբ, բայց հաւաքական սեփականութիւնը փոխանակ անոր համապատասխան զգացումի միտքեան՝ կը ստեղծէ խիստ եւ տեւական թըշնամութիւն...: Յոյներ եւ Կաթոլիկներ, որոնք կը կազմեն մեծագոյն աղանդները, եւ ասեակ մը իրարու մրցակիցներ, կ'ատեն զիրար այնպիսի վայրագութիւնով մը, որ զուգահեռ չունի կրօնական պատմութեան անհանդուրժողութեան մէջ: Նուազ հեղիսակութիւնու՝ ունեցող աղանդները կ'ատեն միւսները անոնց զօրութեան եւ յաճախադէպ ոտնձգութիւններուն համար, Կաթոլիկները կ'ատեն Հայերն ու Ղպտինները եւ զանոնք կը նկատեն պարզ գաւթիներ... բոլորը զիրար կ'ատեն որեւէ իրական կամ երեւակայական պատճառաւ մը: Աղանդներու միջեւ Հակառակութիւնը այնքան տուրէ որ տարիներէ ի վեր չեն կրցած նորոգուած տեսնել Տաճարը»:

Շարունակեց հետեւի ժամանակագրութեան: Նախօրէնի 1798-1799-ի արշաւանքները բուսական սուղ կ'արժեն Ս. Տեղեաց քրիստոնէականներուն, որովհետեւ մասձեւտականութիւնը, նոր խաչակրութեան մը մղոճաւանջը զգալով, կը շղթայադնէ ընդհանուր հալածանք մը Պաղեստինի քրիստոնէականներուն՝ մասնաւորաբար Հատիններու դէմ: Հայ երուսաղէմ բարեբախտաբար հեռատեսութիւնը կ'ունենայ նուէրներով սիրաշահիլ մասձեւտական ուսազանքին ու չէյշները, եւ առաջն առնել Թալանին ու քանդումին, որոնց կենթարկուին Հատիններ ու Յոյներ: Թրքական իշխանութիւնը պատերազմական ծախքերու անուճով, քրիստոնէայ հաստատութիւններէն կ'ընէ մեծագումար «փոխառութիւններ»: Շատերէն մէկը՝ երուսաղէմի մէջ, Մէհմէտ Ալու Մարաբ՝ բանակի մատակարարը, Ս. Յաւորայ Թարգման Աւետիսին եւ Նազարէթ

Եպիսկոպոսին ստորագրել կու տայ 100,000 դահեկանի փոխանակագիր մը, վճարելի՝ 90 օրէն (Տ. Ս. էջ՝ 827): Հայ երուսաղէմի պարտքերը կրկին կը ծանրանան նմանօրինակ ճշմարիտ՝ Նորայր ի Բրիտանոս՝ Պոլսոյ Տիեզերական Պատրիարքը, մեծամեծ ճեռէրներու ուժով կ'ապահովէ Սուլթան Սելիմ Գ.էն նոր Փերման մը, որ ժառանգազուրկ կ'ընէր Ս. Յակոբայ Միաբանութիւնը՝ շարք մը Հայկական սրբավայրեր Յունական սեփականութիւն հռչակելով: Յոյներ աւելով կը դաւեն իսկ ձախով կը քնացնեն իրենց ճարտանոցայ եղբայրները, զանոնք առաւելորդելու համար դերեզման: Յոյներ դադարաբար երուսաղէմի զատական առմարներուն մէջ արձանագրել կու տան Սուլթան Սելիմ Գ.էն կորցուած 1802ի իրենց նոր Հրովարտակը: Հայ երուսաղէմի նուիրեալ պահակները կ'իմանան, ձեռով մը ձեռք կ'անցնեն Հրովարտակին պատճէնը եւ զայն կը զրկեն մեր Պոլսոյ պատրիարքին, որ յանձնարարած էր չսիրով ըլլալ Յոյն Միաբանութեան հետ: Իսկ Պոլիս, Յոյներ իրենց տաճիկ բարեկամներուն միջոցաւ, Սուլթանի արիւնիներէն հեռացնել կու տան բոլոր հայանպատու արձանագրութեանց տոմարները, Հայ երուսաղէմի համար ստեղծելով անչնչելի, կենսաւեր մթնոլորտ մը:

Սուլթանական զահուն շուրջ Հիւսուած նոր եւ արիւնոտ դաւերը, Սուլթան Սելիմի յօշոտումը, Սուլթան Մուստաֆայի զահաղակումը եւ Սուլթան Մահմուտ Բ.ի (1808) զարեկայութիւնը մի քիչ կը յուսադրեն Հայ երուսաղէմը:

Փորձանքները զիրար կը հետապնդեն կ'ըսէ մեր ժողովրդային առածը: Կը պատահի Ս. Յարութեան Տաճարի 1808-ի Հրոգեհ, ճարակ կը դառնան մեծարժէք անօթներ եւ տասնեակ մը աղօթաւայրեր: Այս առթիւ, կրկին հրապարակ կ'իջէ արեւելեան ամենագոյն միջնորդը՝ նուէր ու կաշառք: Յոյներ կը յաղողին ստանալ Ս. Յարութեան Տաճարը նորոգելու Փերմանը: Անմիջապէս կը սկսին նորոգութիւններու նախ կը չինեն յունական բաժինը եւ ալ ու ձախէն կը կորցնէ պատասխանը: Կը բարեկարգեն յունական բաժինը, իսկ լատին եւ հայկական բաժինները կը նսեմացնեն ան-

Հարկի փոփոխութիւններով, հակառակ ֆերմանի զբառ առաջնոյն— նախորդի օրինակով» բացատրութեան: Այս նենգամիտ ոտնձգութիւնները գուռ կը բանան նոր եւ ծախսայից վէճերու եւ կը վերջնաւն Հայոց յաղթանակով: Իսկ անդին Պոլսոյ մէջ, հայ-յոյն վէճը՝ Ս. Յակոբայ եւ այլ սրբափայտներու շուրջ, հրապարակ կու գայ նոր թափով մը. վէճը կը հասնի Սուլթան Մահմուտ Բ-ի՝ մերիկներուն միջոցաւ:

Սուլթան Մահմուտ Բ. 1809-ին խաթըր հիւսնայինով մը Շէշիս Իւլ Իօլմաճի նախագահութեամբ Մասնաւոր Ատեանի մը քնննութեան կը յանձնէ հայ-յոյն վէճը: Ատեանը իր առաջին նիստը կ'ունենայ 1809 Օգոստոս 2-ին եւ ժանրամանօրէն կը քննէ վէճին տուն տուող պատճառները. կը քննէ Հայոց եւ Յունացի ի ձեռին ունեցած հրովարտակ-իրաւաթուղթերը: Այս առթիւ Հայեր Ատեանին կը ներկայացնեն իրենց ? հրովարտակները: Յոյներ կը մերժեն Հայոց ունեցած վաւերաթուղթերու վաւերականութիւնը եւ կը պահանջեն անոնց արձանագրութիւնները: Հայք չեն կրնար գտնել. կը դիմեն ամէն կողմ ի խնդրի արձանագրութեանց եւ կը մնան ձեռնունայն: Վերջ ի վերջոյ սուլթանական խիստ հրամանով կը գտնուին Սուլթան Սեյիտի մասնաւոր արխիւները, ուր կը գտնուին հրովարտակներու բնագիրները, յար եւ նման Հայոց ներկայացուցած հրովարտակներուն: Ատեանը 1809 Օգոստոսէն 1811 Մայիս, ունեցած էր 12 երկար նիստեր: Ատեանը իր քնննութեանց արդիւնքը կը մատուցանէ Սուլթանին: Սուլթան Մահմուտ Բ. 1812 Դեկտեմբեր 13 թուակիր հրովարտակով մը (երկու օրինակ)՝ մին Հայոց եւ մին Յունաց համար) ի միջի այլոց կը վաւերացնէր իր նախորդներուն բրած շնորհները. կը ճանչցուէին Հայոց դարաւոր իրաւունքները եւ Յունական իրաւունքներու թուումով առաջըր կ'առնուէր Յունական ոտնձգութիւններուն: Ինր խոշոր էջեր գրաւող այս բնդարձակ վաւերագիրէն կը մէջբերենք մի քանի յատկանշական տողեր, չիճողելու համար մեր արդէն իսկ երկարած պատկերացումը:

«...Դրախտաբնակ հանգուցեալ Սուլթան Սեյիտ Խամ, Երուսաղէմի յաղթու-

թեան եւ գրաւման յաջողել վերջ՝ Գաւաւմ (Ս. Յարութեան Տաճար) եկեղեցին այցելութեան առիթով, ընթացք տալով խնդրամբին Հայ ժողովուրդի Սարգիս Պատրիարքի, որ եկած էր՝ իր բոլոր հազարապաններով՝ յարգանք եւ հաւատարմութիւն յայտնելու, հիմերէքի 923 բուականով հրովարտակովը Հայոց շնորհած էր հիմուց ի վեր անոնց տիրակալութեան տակ գտնուող եկեղեցի, վանք եւ ուրիշ ուխտավայրեր, ներքը եւ դուրսը (Երուսաղէմի պարիսպին) գտնուող եկեղեցական կալուածները, որպէսզի Հայ պատրիարքները ըստ առաջնայն գրաւեն ու տիրանան, եւ Օմար Խալիֆայի ուխտագիրի եւ հանգուցեալ Մելիք Սալահէտտինի օրէնքի ի վեր տրուած սրբազան հրամաններու տրամագրութեանց համաձայն՝ անոնց (Հայոց պատրիարքներու) գրաւման եւ սեփականութեան տակ գտնուող, Գաւաւմ (Ս. Յարութեան Տաճար) եւ Պէյթիլլահի Մազարա, (Բեթղեհէմի Ծննդեան Ս. Այր) եւ մեծ եկեղեցին Մար Եագուլ (Ս. Յակոբայ վանք) եւ Տէրէլ Զէյթուն (Ս. Հրեշտակապետ) եւ Հայիս էլ Մեօիս (Փրկչավանք) եւ այլն եւ այլն բնակող Հայ պատրիարքներու կողմէ գրաւուելով եւ սեփականացուելով, ուրիշ որեւէ ազգին պատկանող որեւէ մէկուն կողմէ միջամտութիւն ռոմագութիւն չըլլալու համար այս արքայական ճշմարկը (հրովարտակը) տուի. եւ հրամայեցի ըստ այնմ վաբաւի: (Մանրամասնօրէն կը ճշդէնան Հայոց եւ Յունաց միջեւ վէճի առարկայ սրբավայրերու գոյավիճակը, ինչպէս նաեւ Յունաց սեփականութիւնները:) Երբ որեւէ մէկը կը միտի փոխել կամ ջնջել ներկայս, քող ենթարկուի Աստուծոյ բարկութեան ու պատուաւանման...» (Տ. Ս. էջ՝ 880-889):

ՎԱՀՐԱՄ ԿԵՕՔՃԵԱՆ

(Շար. 6)